

מכון ריפמן

שותפות שמשנה מציאות בנגב
شراكة تغيّر الواقع بالنقب

גיוס חיילים
מהחברה הבדואית
לצה"ל (תקציר מנהלים)

פתיח

מכון ריפמן הוקם למען פיתוח וקידום משותף של החברה הבדואית בנגב, מתוך חזון ואמונה בפיתוח הנגב כולו. המכון פועל להגדלה ופיתוח של מגוון יוזמות בתחום האזרחי - חברתי - כלכלי, ופועל יחד עם השלטון המקומי והשלטון המרכזי לפתיחת חסמים וקידום מנועי צמיחה יחד עם החברה הבדואית. המכון מאמין בתפיסת עולם כי תנאי הכרחי לפיתוח הנגב הוא פיתוח וקידום של החברה הבדואית.

המכון קרוי על שם שמוליק ריפמן ז"ל אשר כיהן כראש מועצת רמת נגב, יו"ר מרכז השלטון האזורי בישראל ויו"ר הרשות לפיתוח הנגב.

בשנה האחרונה קיבלנו מאות פניות מגורמים שונים מתוך החברה הבדואית שקראו לנו לעסוק בנושא. קיימנו מפגשים עם גמלאים, עם משוחררים טריים, חיילים בסדיר ובקבע. בקרב חלקים רבים מהחברה יש רצון עז להיות חלק מהממסד הישראלי והם רואים בשירות הצבאי או הלאומי פוטנציאל אדיר, במיוחד לאור סוגיית הצעירים חסרי מעש.

דו"ח זה מתבסס על עבודה בשטח שבוצעה במסגרת פעילות מכון ריפמן וכן על מחקר שנערך ביוזמת מכון ריפמן בביצוע ד"ר ענבל סיקורל שהתבסס על רעיונות עומק עם בדואים מהדרום בנוגע לשירות הצבאי המחקר לווה מקצועית גם על-ידי תת אלוף תא"ל (מיל') שלומי סנדרוסי לשעבר קצין שלישות ראשי בצה"ל. על בסיס מסקנות המחקר ועבודת השטח האינטנסיבית שנעשתה בשנה האחרונה אנו מציעים שורה של המלצות. לטענתנו, למרות מגמות יעול מקצועיות ומבצעיות של צה"ל, סוגיית החברה הבדואית בדרום דורשת מהלכים יצירתיים, רחבים ונועזים שלא נעשו עד כה. יתכן וראוי כי צה"ל ומשרד הבטחון יבחנו את הנושא לא רק במושגים של "צבא עם" וצמצום פערים בחברה ישראלית, אלא גם כסוגיה משמעותית ביותר הנוגעת בלב הבטחון הלאומי של הנגב ומדינת ישראל.

הבדואים הם קבוצת מיעוט אתנית בסקטור הערבי

(Ben-Asher & Bokek-Cohen, 2017). בעברם, הם חיו חיי נוודות במדבריות המזה"ת וכלכלתם התבססה על גידול גמלים וצאן (יהל, 2017: 87). בימי המנדט הבריטי החל מעבר להתיישבותיות קבע (Caspí & Klein, 2012) וב 1967 קיבלו הבדואים אזרחות ישראלית מלאה. האזרחות הישראלית העצימה את המורכבויות והסתירות בזהותם: מוסלמים בדתם, ערבים מבחינה תרבותית, בעלי לאום פלסטינאי ואזרחות של מדינת ישראל (Ben-Asher & Bokek-Cohen, 2017). לעתים קרובות נוצרת ניגודיות בין זהויות אלו, למשל, בין האינטראקציה ההולכת וגוברת עם החברה הישראלית היהודית לבין הזיקה השבטית (דרוקר שטרית, 2016).

כיום הבדואים נוטים לחיות בקהילות מסוגרות בעלות מחויבות חזקה של כל פרט כלפי הקבוצה (יהל, 2017:66), בעיקר בגליל (כשליש מהאוכלוסייה) ובנגב (שני השלישים הנוותרים) (Shorer et. al 2021). הבדואים תושבי הגליל ותושבי הנגב כאחד עוברים תהליכים של עיצוב זהות. תהליכים אלו שונים קמעה הן זה מזה והן ביחס לתהליכים העוברים על בדואים בארצות ערב (דרוקר שטרית, 2016).

בנגב, מונה האוכלוסייה הבדואית למעלה מ- 300,000 נפשות¹ (מרכז הנגב לקיימות, 2022) שהם 25% מאוכלוסיית הנגב (סבירסקי וחסון, 2005), ו 3% מסך תושבי המדינה. אוכלוסייה זו מכפילה את עצמה כל 13 שנים (בוקמן, 2012). המדינה, אשר הפקיעה את מרבית האדמות עליהן התגוררה האוכלוסייה, שאפה להסדיר את מעמד התושבים, בין השאר באמצעות תהליך עיור. ב-1969, הוקם היישוב תל שבע, היישוב העירוני הראשון לבדואים בדרום (סבירסקי וחסון, 2005)² מאז הוקמו שבע עיירות מתוכננות, והמדינה הכירה ב 11 כפרים. על אף שבשנים האחרונות מתעצם תהליך המעבר אל יישובי הקבע (דרוקר שטרית, 2016), נשארו בשטח 45 יישובים לא מוכרים בהם מתגוררים מחצית מהבדואים בנגב (Bokek-Cohen & Ben-Asher, 2018). קשיים רבים בהקמת יישובי קבע או רישום כתובת בתעודת הזהות נובעים ממצוקת מגרשים לבנייה ביישובים המוסדרים ומקשיים בקבלת היתרי בנייה ביישובים הלא מוסדרים (סבירסקי וחסון, 2005).

ליישובים הלא מוכרים אין רשות מקומית ותושביהן סובלים מקשיי נגישות לשירותים חברתיים רבים (אבו בדר וגוטליב, 2008; בן אשר ובוקק כהן, 2017; יהל ואבו עג'אג', 2021). בנוסף, בשל פערים של שפה, קשרים וריחוק גיאוגרפי, אפשרויות תעסוקה רבות חסומות בפני האוכלוסייה (חדאד חאג' יחיא, גנטוס, וזינר, 2021). האבטלה באזור מגיעה ל 30% (בן אשר ובוקק כהן 2017), ומגדירה אוכלוסייה זו כאוכלוסייה הענייה בישראל (מבקר המדינה, 2021), שיישוביה מדורגים בשני האשכולות הסוציו-אקונומיים הנמוכים (יהל ואבו עג'אג', 2021). אחד ממאפייני האוכלוסייה, שקושר גם עם המצב הסוציואקונומי הנמוך הוא ממוצע הגילאים הצעיר, 51% הם מתחת לגיל 18 (מרכז הנגב לקיימות, 2022)³ 60% מהילדים הבדואים בנגב חיים מתחת לקו העוני, כ 40% נושרים מבתי הספר. בעבר נושרים אלו היו מופנים לרעיית צאן ומשימות משפחתיות נוספות, כיום פעילויות אלו רווחות פחות והמתבגרים, כמו גם רבים מאלו שכן הצליחו לצלוח את מערכת החינוך, נותרים ללא תעסוקה או בקרה (אבו עג'אג', 2016).

ברקע לדברים ראוי להזכיר כי נסיונות לגיבוש תוכנית הסדרה בחקיקה כשלו לאורך השנים.

חוסר תעסוקה – חוסר מעש

צעירים המגיעים לבגרות (גיל 18) ואינם משתלבים במסגרות לימודיות, הכשרה מקצועית או בשוק העבודה הם מוגדרים כחסרי מעש (העמותה לקידום שוויון אזרחי, 2021)

NEET - Not in Employment, Education or Training² אקשטיין ודהן (2011) מצאו כי כמעט 40% מהערבים בני 18-22 מוגדרים כחסרי מעש (חדאד חאג' - יחיא, 2018). בקרב הבדואים, נשים וגברים כאחד, שיעורי חוסר המעש הוא הגבוה ביותר (חדאד, גנטוס וזינר, 2021).

חוסר המעש עשוי לנבא פגיעות עתידית דוגמת השתכרות נמוכה ולהפנות את תשומת הלב לקבוצה שעלולה להיות נבדלת בצרכיה ושאנשיה צפויים למצוא את עצמם בעתיד מחוץ לשוק העבודה (חדאד חאג' יחיא, 2018). מחקרים הציגו גם פגיעה בביטחון העצמי, בראיית העתיד והשפעה על איכות השתלבותם בהשכלה ותעסוקה בהמשך חייהם. השלכות נוספות לחוסר מעש הן בידוד וניכור חברתי, חוסר אמון בחברה ובמוסדות וכן התדרדרות להתנהגויות בלתי-נורמטיביות כולל פשיעה. לראייה, 57% מהגברים הערבים בגילאי 18-24 אשר הורשעו בדין בישראל היו חסרי מעש (חדאד חאג' יחיא, גנטוס וזינר, 2021).

ניתן לראות בחוסר המעש ביטוי להיעדר המשילות בנגב. על פי תפיסה זו, הבאה לידי ביטוי, בין השאר, בדו"ח הביקורת השנתי של מבקר המדינה (2021), חוסר משילות נובע מאי עמידה של המדינה בחובתה לספק לאזרחיה שירותים בסיסיים שונים (חלקם באמצעות משרדי הממשלה השונים וחלקם באמצעות רשויות מקומיות וגופים סטטוטוריים שונים), וכן מהיעדר יכולת ווידוי, בעזרת גורמי האכיפה, כי אזרחי המדינה ותושביה מקיימים את החוקים והחובות האזרחיות המוטלות עליהם.

בקרב צעירים בדואים בנגב, אחד הגורמים המובילים לחוסר המעש הוא העובדה שהמדינה לא מצליחה לספק לאזרחיה מערכת חינוך טובה דיה. בעיה זו מובילה לרמת השכלה נמוכה. מחקר שנערך במדינות OECD מצביע על קשר חיובי חזק בין רמת השכלה נמוכה ובין הסטטוס "חוסר מעש": 85% מחסרי המעש דיווחו שאין

להם תעודת גמר של בית ספר על-תיכוני, כמחצית מחסרי המעש הם מתחת לגיל 25, וחלקם של המתבגרים בקרבם הוא 16% (חדאד חאג' יחיא, 2018).

הקושי במערכת החינוך מוביל גם לשליטה פחותה בשפה. הסקר החברתי של הלמ"ס משנת 2011 הראה כי אחד הגורמים התורמים לסיכויי העסקה ולהכנסה גבוהה יותר של דוברי ערבית בישראל הוא שליטה טובה בשפה העברית. רק בודדים מהאוכלוסייה הערבית (4%) שולטים בעברית. ממצאים אלו מעלים את חשיבות השפה והאינטראקציה בין המיעוט הערבי ובין הרוב היהודי כמנוף שיכול לצמצם את תופעת חוסר המעש אצל צעירים ערבים (חדאד חאג' יחיא, גנטוס וזינר, 2021).

היבט שלישי של חוסר המשילות מתייחס להיעדר דרישה מהאזרחים תרומה אזרחית, למשל גיוס לשירות צבאי. צעירים יהודים בני 18 בישראל משרתים בצבא או בשירות הלאומי כשנתיים-שלוש, ובעקבותיהן, ואחרי שבנו רשתות חברתיות בצבא ולאחר הכנה לחיים עצמאיים, נוטים להיכנס, כמבוגרים, לשוק העבודה או למסגרת לימודים גבוהים. הערבים, לעומת זאת, מתמודדים עם המעבר הזה בגיל צעיר יותר, כמעט מיד אחרי סיום לימודי התיכון, וללא כל הכנה לחיים שאחר כך.

גיוס לשירות צבאי

הקשר בין הקהילות הבדואיות ומערכת הביטחון בישראל החל כבר בגיוסם לצבא המנדט הבריטי ולשירות בפלמ"ח (וייסברג, 2022). בצה"ל שרתו בדואים, על בסיס התנדבותי, מאז 1950 (Bokek-Cohen & Ben-Asher, 2018).

בשנת 1954 פורסם צו הרישום הכללי לגיוס מיעוטים לצה"ל. צו זה זכה להתנגדות נחרצת של האוכלוסייה הבדואית. שיח'ים רבים טענו כי גיוס מתוך התנדבות יהיה רעיון מוצלח יותר⁵ בפברואר 1970 מונתה ועדה בראשות ראש אגף מבצעים על מנת לבחון את האפשרות להחיל שירות ביטחון על הבדואים. הועדה החליטה נגד האפשרות בראותה את סיכויי הצלחת הגיוס כנמוכים. מדיניות עידוד הבדואים להתגייס בהתנדבות לצה"ל, החלה בסוף שנות השמונים ביוזמת שר הביטחון דאז, משה ארנס⁶ (אורגד, 2007). בתחילת הדרך התגייסו בדואים רק ליחידת הגששים ומאוחר יותר התאפשר גיוס גם ליחידות שדה אחרות, וכן לגדוד הסיור המדברי (גדס"ר 585) (בן אשר ובוקק כוהן, 2017).

טכנית, הבדואים אינם פטורים משירות צבאי.

במקום, "הפוקד" בוחר שלא לזמן את צעירי הקהילה ללשכת הגיוס, אולם החוק קובע כי על צעיר בגיל גיוס שלא קיבל זימון לצו ראשון להתייצב ביוזמתו. במידה ונער בדואי בוחר לשרת בצבא הוא פונה ללשכת הגיוס האזורית. על פי הנהלים, בהתייצבות הראשונית בלשכת הגיוס לא נכללות בדיקות לקביעת כושרו של מועמד ערבי לשירות ביטחון (בניגוד ליהודים), אלא הוא נדרש בעיקר למלא טופס רישום לשירות ביטחון שנשלח לאחר מכן לבדיקה ביטחונית במחלקת ביטחון שדה, משטרת ישראל וראש ענף פרט למיעוטים. כמו כן נבדקת רמת ההשכלה (בדרשות עשר שנות לימוד ומעלה) ונדרשת "ידיעת עברית ברמה של ניהול שיחה חופשית לפחות".

מועמד לשירות ערבי אשר עבר את תנאי הסף הללו יוזמן ללשכת הגיוס ויעבור בדיקות רפואיות לבדיקת כושרו⁷ (אורגד, 2007).

מאז שנות השמונים התגייסו לצה"ל אלפי חיילים בדואים, רובם המכריע (75%) שירתו בתפקידי לחימה (Shorer, Caspi, Goldblatt & Faisal, 2021). מרבית המתגייסים כיום מופנים לאחת משתי היחידות הבדואיות המרכזיות: גדוד הסיורים המדבריים הכולל 20% מהחיילים הבדואים, ויחידת הגששים הכוללת 40% מהחיילים הבדואים. 7% מהחיילים הבדואים משרתים כאנשי משמר הגבול (Bokek-Cohen & Ben-Asher, 2018). מקרב המשרתים הבדואים, בעלי תפקידים קרביים נוטים לדווח על כמעט שנתיים פחות בלימודים בבית הספר. עד לפני כעשור, נטו המתגייסים לשירות קרבי להישאר בשירות, בממוצע, ארבע שנים יותר (Caspi & Klein, 2012).

מזאריב (2021) דיבר על מוטיבציה להתנדבות לשירות כחלק מרוח התנדבות הנובעת מאינטרס לאומי שלטוני. בנוסף, שירות צבאי מהווה קריירה נחשקת עבור צעירים בדואים רבים ומילוי חובתם האזרחית הנתפסת (Shorer et al., 2018). השירות מאפשר להתמודד גם על מקומות תעסוקה, בעיקר במשרדי הממשלה ובמוסדות שבהם נדרש סיווג ביטחוני או עבר שכולל שירות צבאי (בן אשר ובוקק כוהן, 2017). עם זאת, המניעים לגיוס משתנים בין התקופות בהתאם למגוון גורמים כולל המצב הכלכלי, תנאי הגיוס והקשר עם האוכלוסייה הסובבת. כך, לאחר הרעה ביחסי המדינה ותושביה הערבים (למשל האינתיפאדה השנייה, אירועי אוקטובר 2000 והשפעתה הגוברת של התנועה האסלאמית בחברה הבדואית) נחוותה האטה במספר המתגייסים הבדואים (מאזריב, 2021) וכך גם בשנת 2014, כנראה בעקבות מבצע "צוק איתן" שבו נפגעה בעזה אוכלוסייה אזרחית עימה הם נמצאים בקשרי משפחה (בן אשר ובוקק כוהן, 2017). מתחים ביחס לזהות הבדואית כתוצאה מהשירות וביקורת קהילתית עליהם השפיעו גם הם על המוטיבציה להתגייס (Shorer, Caspi, Goldblatt & Faisal, 2021; Kanaaneh, 2003).

המוטיבציה לגיוס מושפעת לא רק מתהליכים קהילתיים. שינויים במדיניות הגיוס, כולל מבנה היחידות או הטבות למתגייסים הובילו לעלייה באחוזי המתגייסים (מאזריב, 2021).

כיום המוטיבציה לגיוס נמוכה ביחס לתקופות קודמות. בסקר עמדות וצרכים שבוצע במאי 2018⁸ בקרב האוכלוסייה הבדואית בנגב 2019, טענו 29% מהמשיבים כי ילדיהם שירתו או ישרתו בצה"ל. כשנשאלו האם לדעת החברה הבדואית צריכה לשרת בצה"ל השיבו בחיוב 7%⁹

לסיכום

לסיכום, זהותם של החיילים הבדואים מעוצבת על ידי תערובת של זהויות קונפליקטואליות, המושפעות מזהות לאומית כפולה (ערבית-ישראלית), השתייכות לקבוצת שוליים בחברה, ערכי החברה הבדואית המסורתית ותרבות שירות צבאי. דו"ח זה ישאל כיצד תופסים צעירים, בני הקהילה הבדואית בנגב, את השירות הצבאי. מטרת הדו"ח היא לקדם גיוס של צעירים בדואים בעיקר על מנת לקדם את ההשתלבות החברתית-כלכלית של אוכלוסייה זו במדינה.

מחקר זה הראה כי לאורך הדורות חווית הגיוס נתפסה כחוויה משפחתית (גיוס לצבא פירושו הליכה בדרכי האב) ולאומית. החיילים נטו להתגייס בתמיכה ועידוד קהילתי. הגיוס נתפס כמקור לגאווה, לפרנסה, ולקריירה. עם השנים, ובעיקר בשנים האחרונות, קיימת ירידה בגיוס הבדואים לצבא. ירידה זו נובעת הן משינויים ביחס החברה הבדואית למדינה ולצבא והן משינויים ביחס הצבא למתגייסים. השינויים ביחס הצבא כוללים הפחתה של מספר התקנים לקצונה, של הסיכויים לקריירה ארוכת טווח, וכן שינוי באפיון היחידות לכאלו שעוסקות פחות בליווי אישי של המשרתים.

מרבית המתגייסים הבדואים מדברים על השירות במונחים חיוביים. הם מספרים על עצמם כחיילים טובים ותורמים ועל תרומת השירות להם: היכרות עם החברה הישראלית, השפה העברית ותהליכי התבגרות אישיים. עם זאת, אחרי השחרור חווים הבדואים את החברה כמי שלא ממלאת את חלקה בחוזה האזרחי, לא מתגמלת את החיילים המשוחררים בדומה לעמיתיהם היהודים או להבטחות שניתנו להם.

מסקנותינו הן מהמחקר והן מהניסיון עם הקהילה, מתמקדות בצורך בחוויה קבוצתית בדואית של המתגייסים, כמו גם בצורך בשינוי היחס לחיילים המשוחררים והאדרת תרומתם לחברה ומחויבות החברה כלפיהם.

הערות

¹ מקורות שונים מניבים מספרים שונים מעט, מה שמלמד על הקושי בהגדרת ודגימת האוכלוסייה.

² המחברים טוענים שהישוב הוכר ככישלון.

³ עם זאת האחוז הגבוה נמצא בירידה בשנים האחרונות באפריל 2019 עמד אחוז גילאי ילוד עד 18 על 53.2% ובינואר 21, חלקם באוכלוסייה עומד על 51.2%.

⁴ המושג הוטבע לראשונה בבריטניה בסוף שנות ה-80 של המאה ה-20, עם החמרת המדיניות הממשלתית באשר לזכאות המובטלים לתמיכת המדינה (חדאד חאג' יחיא, 2018).

⁶ חלק מראשי המגזר הבדואי הביע התמרמרות על כך "שהממשלה לקחה מהם חלק גדול מאדמתם והאומנם תרצה הממשלה לקחת עמה גם את ילדיהם?".

⁷ בשנת 1991 שירתו בצבא 112 בדואים, ובשנת 1993 - 427 בדואים. כיום משרתים בצה"ל בהתנדבות מאות מקרב האוכלוסייה הבדווית, רובם מצפון הארץ.

⁸ רף הפרופיל המינימלי הנדרש לגביו אינו פרופיל 31 (המספיק ליוצאי צבא יהודים), אלא רף של פרופיל 65 ומעלה.

⁹ <https://foi.gov.il/sites/default/files/pdf.202019%20%28002%29%מאי20%סקר>

¹⁰ נשים נחרצות בנושא זה יותר מגברים וקוראות נגד שירות בצה"ל.

¹¹ מתוך דו"ח מבקר המדינה

הצעה לאפשרויות מיטיביות לגיוס בדואים לצה"ל

מטרה: להגדיל את המעורבות של החברה הבדואים בתוך מוסדות מדינת ישראל.

יעדים: הגדלת אפשרויות הגיוס ומשם הגדלת מספרי המתגייסים.

מתווה למסלול המזמין:

פנייה ממוענת אישית לכלל בוגרי התיכון מהחברה הבדואית
התאמה וקיצור שלב המיון
הגדלת מספר המגייסים

1 פנייה ממוענת אישית לכלל בוגרי התיכון מהחברה הבדואית

התאמה וקיצור שלב המיון הגדלת מספר המגייסים

2 הוספה מסלול ייעודי (נוסף)

מסלול שנה וחצי רכישת מקצוע מעטפת הכשרתית השמה מקצועית בשער היציאה אף בזרועות המשרד\צה"ל.

3 "מכלול מלווה"

הצורך בדמות "בית לא פורמלי" לחיילים הבדואים אך ברצון צה"ל לפתוח תפקידים ולפזר את האוכלוסיה בכלל צה"ל בדומה למודל החיילים הבודדים, לאפשר גיוס לכלל הצבא אך לאפשר קיום של גוף שהוא גורם מלווה שלהם לאורך כל השירות.

4 סינתזה למסלולי הכשרה אקדמית\ מקצועית

לעשות חיבור וסנכרון עם הכשרות וגופים קיימים כמו ריאן כדי להכשיר את החיילים בזמן שירותם הצבאי.

5 הרחבה של תוכנית

הרחבה של תוכנית שלב ב' ומספר המשתתפים בה ושילובם במערך המילואים- (שלב ב' מאפשר לשלב בדואים מאוכלוסיה הבוגרת בשירות מלואים).

6 יצירת מענה דיורי על קרקע מדינה

יצירת שכונות על שבטיות על קרקע מדינה המיועדות לחיילים משוחררים, לוחמים וקצינים בשיתוף מנהלת המגורים.

הצעות לישום לעידוד בטווח זמן מיידִי:

התאמת תהליך הסיווג והמיון - להקל בצורה משמעותית את התהליך, להנגיש את הסטטוס בכל עת, ולזרז תהליכים.

פרו אקטיביות - הגדלת מספר המגייסים ברחבי הנגב לפי שיוך אזורי, מפגש עם המשפחות, בוגרי תיכון ואף בתי קפה ותחנות דלק.

יצירת שכונות על שבטיות על קרקע מדינה המיועדות לחיילים משוחררים, לוחמים וקצינים בשיתוף מנהלת המגורים.

צוות מכון ריפמן יכול להעביר הצעה מפורטת למענים המצויינים בנייר עמדה זו ולסייע להטמעת המערך האמור.

מכון ריפמן

שותפות שמשנה מציאות בנגב
شراكة تغيّر الواقع بالنقب